

ماده تاریخ در قطعات و رباعیات میرزا سید یحیی مدرّس متخلّص به فدایی یزدی

فاطمه چاشنی‌گیر^۱

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

دکتر عزیزالله توکلی کافی آباد (نویسنده مسئول)^۲

استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

دکتر محمود صادق زاده^۳

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۱۷

چکیده

توجه به حروف الفبا برای ترتیب و تنظیم ماده تاریخ و محاسبات نحوی به حساب جمل و حروف ابجد از دیرباز مورد توجه و استفاده بوده است. استفاده از حروف الفبا برای انعکاس و بیان مؤاد تاریخ نیازمند به هنرمندی و تسلط خاصی است. یکی از شاعران صاحب ذوق که در دیوان ارزشمند خود به آن نظر داشته است میرزا سید یحیی مدرّس متخلّص به فدایی یزدی (ف ۱۲۸۲ ه.ق) از شاعران دوره بازگشت است. هدف از نگارش این مقاله آشنایی با تاریخچه ماده تاریخ، سپس محاسبه آن در دو قالب قطعه و رباعی با ذکر مثال‌هایی از آن در دیوان فدایی یزدی است. این پژوهش به شیوه تحلیلی و با ابزار کتابخانه‌ای انجام شده و محدوده مورد مطالعه آن در قالب قطعه از نسخه خطی معتبری به خط خود شاعر محفوظ در کتابخانه شخصی سید یحیی مدرّسی

^۱. f.chashnigir@gmail.com.

^۲. tavakoli@iauyazd.ac.ir.

^۳. sadeghzadeh@lau yazd.ac.ir.

وامق و در قالب رباعی از نسخه خطی معتبر در کتابخانه آیت الله مرعشی استفاده شده است. فدایی یزدی در تاریخ‌واژه‌های منظوم خود از اشکال کاربرد ماده تاریخ به ذکر تاریخ در جمله‌ها و واژه‌های معنی‌دار پرداخته و آن را برای بیان موضوعاتی چون ولادت، ساخت بنا، تألیف کتاب، ذاکری و ارتحال اشخاص به کار برده است که در این میان نخست ماده تاریخ درباره ارتحال اشخاص به خصوص فوت علما و بعد ولادت بسامد بالایی دارد. وی از مجموع ۸۸ قطعه، در ۳۲ قطعه به آوردن ماده تاریخ نظر داشته و کاربرد آن در قالب رباعی اندک است.

کلیدواژه‌ها: فدایی یزدی، قطعه، رباعی، ماده تاریخ، حروف ابجد

۱- مقدمه

جستجو در متون منظوم شعری و شیوه خاص هر شاعر در بیان افکار و اندیشه خود از منظر سبک‌شناسی، راهی تازه را برای بیان حقایق و افکار شعرا گشوده است، اما باید توجه داشت که حرکت و پویایی تصاویر در شعر فارسی دارای روندی خاص بود که این امر با روی آوردن شعرا به تقلید آثار گذشتگان از پویایی بازمی‌ایستند. در این میان بعضی از شعرا با تبصری منحصر به فرد، علوم رایج عصر خویش را به خدمت ادبیات و شعر در آوردند و متون نظم را دچار تحول نمودند، بنابراین مسیر تحول شعری در ادب فارسی گویای این است که «فرایند تجربه‌های خیالی، پیوسته روی در دگرپرسی داشته و دارد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۲). یکی از این دگرگونی‌ها استفاده از یک علم برای ارتقاء بخشیدن به علم دیگر است که در خدمت ادبیات قرار گرفت، بدین گونه گذشتگان ما برای اینکه بتوانند سال‌های حوادث را با رنج کم‌تری به خاطر بسپارند و از یاد نبرند، عدد را با ادب آمیخته‌اند. به این ترتیب که عددها را در دل سخن جا داده و به آنها روح بخشیده و کار را آسان کرده‌اند. یعنی سال و ماه و گاهی روز حادثه را در یک مصراع، یک بیت یا یک جمله، به صورتی زیبا با معانی متناسب با حادثه با استفاده از شماره‌های حروف ابجد، جا داده، آن را «ماده تاریخ» نام نهاده‌اند که در این میان ماده تاریخ‌های منظوم ارزش خاصی دارند. «ماده تاریخ‌های منظوم» گذشته از آن که در بسیاری از موارد دارای ارزش‌های خاص هنری، ادبی و زبانی هستند، در تمام موارد ارزش تاریخی دارند.» (دادبه، ۱۳۹۴: ۵۹)

ماده تاریخ سازی برای یک شاعر صرف نظر از کار شاعری، هنری شمرده می‌شود که آن سراینده را از ویژگی خاصی بهره‌مند می‌سازد. سراینندگان ماده تاریخ‌ساز در قالب شعر، تاریخ را با هنر خود می‌آریند و به شیوه‌ی دلپذیر آن را جاودانه می‌سازند. از این روست که گاه سراینده از نبوغ و ذوق برخاسته از اندیشه هنری خود تاریخی را می‌آفریند که در حد اعجاز فصاحت کلام و بیان در شعر فارسی قرار می‌گیرد. سراینده خوش ذوق و ماهر در این فن ممکن است از هر موضوعی برای عرضه هنر خود سود جوید. عمده محسنات این فن آن است که گوینده از طریق نثر یا نظم سال تاریخ را می‌گنجانیده و وقوع حوادث را ضبط می‌کرده است. امتیاز دیگر این فن آن است که بهترین و مطمئن‌ترین راه شناخت تاریخ یک حادثه، رجوع به ماده تاریخ است، زیرا ماده تاریخ تحریف نمی‌پذیرد و تغییر و تبدیل در آن راه ندارد مخصوصاً در واقعه‌ای که گویندگان متعدد با عبارات گوناگون چندین تاریخ گفته باشند، برابری آنها با یکدیگر راهی مطمئن برای صحت تاریخ مورد نظر است. فن ماده تاریخ‌سازی از قرن چهارم هجری قمری آغاز شده و تا به امروز ادامه دارد. از جمله مسأله‌های کم تحقیق شده‌ی اشعار فدایی یزدی که در این مختصر نگارنده به آن توجه نشان داده، استفاده از صنعت «ماده تاریخ» از طریق حساب جمل و ابجد در اشعار وی به ویژه در قطعات اوست. پس از تعیین معنی لغوی و اصطلاحی مفهوم مورد نظر و تأکید بر هنر شاعری فدایی یزدی به آوردن نمونه‌های آن در موارد گوناگون می‌پردازیم.

۱-۱. پیشینه تاریخ‌نویسی

«در زمان‌های بسیار قدیم نزدیک به اوایل اسلام، به حساب ابجد، یعنی با حروف مقطعه، تاریخ گفتن، معمول بود. بعداً حساب جمل در میان شعرا و ادبای عرب و عجم، جاری و معمول گردیده و عمده شیوع آن از قرن پنجم هجری است. بعضی اسامی و اشارات و محاسبات نجومی را در زمان قدیم به حساب جمل به کار می‌برند.» (نخجوانی، ۱۳۴۳: ص ط) «ماده تاریخی به زبان فارسی، قدیم‌تر از نیمه دوم قرن پنجم هجری مشاهده نشده است. کهن‌ترین ماده تاریخ از مسعود سعد سلمان است.» (همان: ص ط) نوشتن ماده تاریخ به عنوان هنر، در کنار دیگر هنرها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. ادبا و نویسندگان در بیان ماده تاریخ، بسیار هنرمندانه و زیبا، روش‌های گوناگونی را برگزیده‌اند. ابتدای این هنر از اوایل قرن هشتم در سروده‌ها آشکار شد و در دوره صفوی به اوج رسید. از آنجا که

دیوان فدایی یزدی تاکنون تصحیح و چاپ نشده و به شکل نسخه خطی باقی مانده در بررسی ماده تاریخ در دیوان تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است جز چند مورد آنها که به عنوان مثال در کنار ماده تاریخ‌های دیگر در کتاب «تاریخ‌ها‌های یزد» تألیف آقای علی‌اکبر شیر سلیمان آمده است. مقاله حاضر برای نخستین بار به بررسی «ماده تاریخ» در اشعار میرزا سیدیحیی مدرس متخلص به فدایی یزدی، یکی از شاعران برجسته قرن سیزدهم پرداخته است.

۱-۲. شیوه پژوهش

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است و در انجام آن در قالب قطعه از نسخه معتبر محفوظ در کتابخانه شخصی سیدیحیی مدرس و امق به خط خود شاعر (فاقد شماره) و در قالب رباعی از نسخه محفوظ در کتابخانه آیت الله مرعشی در قم (شماره ثبت ۵۹۶۲) استفاده شده است.

۱-۳. بحث و بررسی

ماده تاریخ و حساب جمل در گذشته در علوم ریاضی، نجوم، موسیقی، جغرافیا، تاریخ و به ویژه در شعر فارسی کاربردی گسترده داشته است و در زمان ما تنها در شعر فارسی آن هم به طور محدود کاربرد دارد.

۱-۴. معنی لغوی و اصطلاحی ماده تاریخ

«ماده تاریخ در فرهنگ بزرگ سخن چنین معنی شده است: «[عرعر] (ادبی) کلمه، جمله یا عبارتی که معمولاً قسمتی از یک شعر است و به حساب ابجد تاریخ حادثه مهمی مانند وفات، جلوس و نیز در «فرهنگ دهخدا» چنین آمده است: [دَد یا دِد] (ا مرکب) کلمه یا کلماتی که به حساب جمل مساوی تاریخ مطلوب برآید و آن کلمه یا کلمات با معنی باشد. عبارت از آن است که مجموع حروف بیت یا مصراع یا عبارتی به حساب ابجد با تاریخ واقعه‌ای تطبیق کند.» (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۲: ۱۷۵۹۱) ماده تاریخ در اصطلاح ادب، یکی از صنعت‌های شعری است که شاعران برای تجسم حادثه و رخدادهای مهم، تولد، فوت شخصیت‌های تاریخی، فتح شهرها و تاریخ به انجام رسیدن بناهای مفید و مورد نیاز

مثل مدارس، مساجد، مقبره‌ها و... استفاده می‌کرده‌اند. در کتاب «فرهنگ ادب فارسی» اثر محمد شریفی چنین آمده است: «ماده تاریخ در اصطلاح بدیع آن است که واژه یا واژه‌هایی که معادل عددی آن‌ها در حساب جمل، تاریخ پیشامدی چون مرگ کسی یا ساختن بنا و جز این‌هاست، در مصرعی یا بیتی چنان آورده شود که مجموع عبارت نیز معنی‌دار باشد. (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۲۵۰) و نیز «واژه‌نامه هنر شاعری» ماده تاریخ را این‌گونه توضیح داده است: «شاعران گذشته برای ثبت وقایع مهم، از قبیل وفات یا جلوس پادشاهان، فتح شهر یا بنای ساختمانی، شعرهایی ساخته‌اند که در آنها کلمه، جمله یا عبارتی، تاریخ مذکور را در برداشته است.» (میرصادقی، ۱۳۷۳: ۲۲۷) سرایندهگان تاریخ‌ساز، گاه ماده تاریخ موضوعی را می‌سازند که ثبت و ضبط چنین واقعه‌ای را نه مورخان ثبت می‌کنند و نه مردم عادی.

- اشکال ماده تاریخ

۱. ذکر تاریخ به صورت حروف و ارقام
۲. ذکر تاریخ به حروف ابجد
۳. ترکیب حروف کلمه یا ترکیب با جمله‌ای که مقادیر عددی آن کلمه یا ترکیب یا جمله سال آن پدید آمده است.

۴. ذکر تاریخ در جمله‌ها و واژه‌های معنی‌دار

- اهمیت و فایده رویکرد شاعران به ماده تاریخ

۱. پاس داشت آثار نیاکان

۲. تاریخ و باستان‌شناسی

۳. آموزش

- ابجد و حساب جمل

حساب جمل یا حساب ابجد به معنی ارزش عددی حروف الفبا و واژگان است. یکی از موارد بسیار رایج و مهم ابجد و حساب جمل ساختن ماده تاریخ است که آن را به عربی «تاریخ الشعری» می‌گویند. بدین صورت که نام یا عبارت یا جمله یا آیه یا حدیث یا مثل یا مصراع یا بیتی را می‌یابند که مجموع حروف آن به حساب ابجد برابر با تاریخ واقعه‌ای باشد. «حروف ابجد، سابقه‌ای کهن دارد. ظاهراً ترتیب آن، همان ترتیبی است که در الفبای فنیقی‌ها وجود داشته است.» (غلامرضایی، ۱۳۹۴: ۲۰) «برای هر

یک از حروف ابجد، ارزش عددی خاص قائل شده‌اند. زمان وضع این اعداد و ارقام و واضح آنها معلوم نیست، اما قرآینی در دست است که سابقه استعمال آن را حتی در صدر اسلام نشان می‌دهد. «همان: ۲۰» «کلمه جَمَل در عربی با ضَمَّ «جیم» و تشدید «میم» آمده است، اما به صورت مخفف به معنای طناب و ریسمان هم هست که در سریانی هم آن را به صورت gamal به معنای طناب کشی می‌بینیم.» (غرائب اللغه العربیه، ۱۹۵۴: ۱۷۷) و این احتمالاً حاکی از نوعی محاسبه بوده است به وسیله ریسمان یا گره زدن بر ریسمان که از اقوام سامی (سریانیان یا اعراب) انجام می‌داده‌اند و اگر جَمَل را به تخفیف «میم» بخوانیم، می‌توان آن را جمع «جمله» دانست و در این صورت می‌توان هر یک از مجموعه‌های چهار یا سه حرفی ابجد، هوز و... را جمله‌ای حساب آورد و مجموع آنها را «جَمَل» نامید و بنابراین حساب جَمَل یعنی حساب از روی جمله‌های ابجدی. ابونصر فراهی صاحب کتاب آموزشی «نصاب الصبیان» ترتیب اعداد و حروف ابجد را در قالب دو بیت زیر بیان داشته است.

یکان یکان شمر أبجد حروف تا حُطّی چنانکه از کَلَمَن عَشْر عَشْر است تا سَعْفَص
 پس آنکه از قَرِشْت تا ضَظِع شَمْر صَد شد دل از حساب جُمَل کن تمام مُسْتَخْلَص
 (فراهی، ۱۴۰۲: ۱۵۷)

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ی	ک	ل	م	ن
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰
س	ع	ف	ض	ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ
۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰	۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

ابوریحان بیرونی در کتاب «التفهیم» ترتیب اصلی اعداد و حساب جَمَل را این گونه بیان می‌دارد و می‌گوید: «این ترتیب (ا ب ت ث) آشکارتر بود میان اهل کتاب پیش از عرب.» (بیرونی، ۱۳۵۱: ۵۲) . برای آسان از بر کردن ترتیب این حروف، چندتا حروف پیاپی به شکل واژه در آمده و تلفظ می‌شوند این واژه‌ها عبارتند از «أَبْجَد، هَوَز، حُطّی، کَلَمَن، سَعْفَص، قَرِشْت، تَخَذ، ضَظِع» (مصاحب، ۱۳۷۸:

۵) به این ترتیب برای هر کلمه که بخواهند به عدد تبدیل کنند، عدد متناظر را از جدول زیر برمی دارند و اعداد به دست آمده را جمع می‌زنند.

در دایره المعارف بستانی هر کدام از واژه‌ها را فعل ثلاثی یا رباعی دانسته‌اند و برای هر کدام معانی ذکر کرده‌اند.

ابجد: ابتدا کرد، هُوَ: نزدیک کرد، حُطِّي: واقف شد، کَلَمَن: سخنگو شد، سَعَفَض: زودبیا موخت، قَرَشْت: در دل گرفت، تَخَذ: از برکرد، ضَطغ: تمام کرد. (بستانی، ج ۱، ۱۹۸)

- کاربرد حروف ابجد

- شماره‌گذاری صفحات کتاب

کاربرد این حروف در شماره‌گذاری صفحات کتاب چنین است که: از شماره یک تا ده به ترتیب از حروف «الف» تا «ی» استفاده می‌شود.

- القای مفاهیم

«مهم‌ترین کاربرد حروف ابجد در ساختن «ماده تاریخ» است.» (غلامرضایی، ۱۳۹۴: ۲۲-۲۱)

- اصول و قواعد و شیوه محاسبه فن تاریخ‌نویسی

خبرگان این فن در محاسبه به قواعد و نکاتی توجه دارند از جمله:

۱- «تنها حروف نوشته شده را به حساب می‌آورند مثلاً الف‌های وسط واژه‌هایی مثل اسمعیل را در نظر نمی‌گیرند مگر اینکه به صورت اسماعیل بیاید، آنوقت الف آن به حساب می‌آید.

۲- در حالت وقفی آخر کلماتی مثل «الجنه» به صورت «ها» و در صورت اضافه شدن مثل الجنه الفردوس به صوت «تا» حساب می‌کنند.

۳- در غیر لفظ «الله» حروف دارای تشدید یکی به حساب می‌آید.

۴- همزه و الف در صورتی که در اول کلمه قرار گیرد، گاهی یک و گاهی دو حرف حساب می‌شود از باب

هم ۳ و هم ۴ می‌توان به حساب آورد.

۵- حرف ویژه زبان فارسی یعنی (پ، ژ، چ، گ) به صورت زیر محاسبه می‌کنند.

«پ» را «ب» = ۲ «ج» را «ج» = ۳ «ژ» را «ز» = ۷ «گ» را «ک» = ۲۰

۶- حروف مکتوبه به ملاک عمل و شمار دانسته‌اند مثل کلمه «خواهر»، «واو» آن به حساب نمی‌آید.
۷- بعضی از کلمات که در اول، وسط، آخر ماده تاریخ آورده و جزء ماده تاریخ نیست مثل «که» «گفتا»، «بگو» و امثال آن را نباید مأخوذ دانست و به حساب نمی‌آید. (منانی، ۱۳۸۵: ۳۸-۳۷)

۱-۵. معرفی فدایی یزدی و آثار

میرزا سید یحیی مدرّس معروف به سید یحیی مکتب دارمتخلّص به «فدایی» فرزند میرزا محمد علی مدرّس (وامق یزدی) صاحب تذکره میکده است همانطور که پدرش در تذکره خویش آورده با دو واسطه (میرزا سید یحیی) ← محمد علی وامق ← میرزا محمدباقر ← میرزا سید یحیی (فدایی) همنام جد خویش است. او از نوادگان صدر الدّین محمد مدرّسی یزدی (صدرای کبیر) و خواجه محمد صادق بی غش کرمانی (شاعر) است. تذکره‌ها سال تولّد میرزا سید یحیی فدایی را ذکر نکرده‌اند، اما از زندگانی پدرش که بین سالهای ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۲ هجری قمری می‌زیسته است می‌توان پی برد که فدایی اندکی از دوران فتحعلی شاه قاجار درک کرده ولی بیش تر زندگانی او در دوران محمد شاه قاجار و ناصرالدّین شاه بوده است. محلّ تولد وی در هیچ تذکره‌ای ذکر نشده است اما به نقل از آقای سید یحیی مدرّسی وامق که از نوادگان شاعر است مکان تولّد او را، محله قلعه کهنه یزد دانسته است. فدایی یزدی از جمله شخصیت‌های علمی و ادبی قرن سیزدهم می‌باشد که دروس و معارف ابتدایی را نزد پدر آموخت آنگاه برای ادامه تحصیلات راهی مهم‌ترین و بزرگترین مدرسه دینی و علمی آن زمان در یزد یعنی مدرسه مصلاّی صفدرخان (مدرسه اسحاقیه) شد. بعد از کسب علوم دینی و ادبی متداول علاقه زیادی به ادبیات عرب پیدا کرد و در این زمینه به ویژه علم نحو تبخّر یافت. وی مانند دیگر شاعران این دوره مذهب شیعه اثناعشری دارد و در اغلب اشعار خود مخصوصاً قصاید به مدح و منقبت حضرت محمد و امام زمان و مخصوصاً حضرت علی (ع) پرداخته است. در مورد تاریخ وفات او به وضوح اتفاق نظر وجود دارد اکثر تذکره‌ها فوت او را سال ۱۲۸۲ (ه. ق) بر اثر ابتلا به بیماری و با دانسته‌اند.

۶-۱. آثار و تألیفات

۱. «دیوان اشعار» در قالب های غزل (۸۶۰)، رباعی (۵۰۰)، قصیده (۱۸)، قطعه (۸۸) و مثنوی

(۴)

دیوان شامل پنج نسخه خطی در کتابخانه های ایران (چهار نسخه در کتابخانه وزیری به شماره های ثبت ۳۶۸۹، ۴۱۱۷، ۳۸۴۰، ۷۴۸ و یک نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی در قم به شماره ثبت ۵۹۶۲ همچنین یک نسخه نو یافته محفوظ در کتابخانه شخصی سید یحیی مدرسی وامق (فاقد شماره) می باشد.

۲. «منظومه فی علم النحو» (نگارش ۱۲۰۰ قمری) که در خلال ۹۲۸ بیت عربی، اصطلاحات علم نحو را به نظم در آورده است. این منظومه به شماره ثبت ۲۶۴۵ به خط سید محمد وامق در کتابخانه وزیری جزء نسخ خطی قرار دارد که اوج توانایی او را در نحو نشان می دهد.

۳. «مستیعظ» (نگارش ۱۲۸۰ قمری) است این کتاب به زبان عربی و موضوع آن انتقادی است. یگانه نسخه خطی آن در کتابخانه وزیری یزد به شماره ۳۸۷۷ به خط نسخ محمد صادق یزدی در ۱۲۸۰ قمری نگهداری می شود.

در دیوان فدایی یزدی قالب هایی که در آن ماده تاریخ به کار رفته، قطعه و رباعی است.

۱-۷. قالب قطعه

در دیوان فدایی یزدی ۸۸ قطعه (۶۴۵ بیت) وجود دارد که ۲۶ مورد آن دو بیتی است و در نسخه خطی (وزن ۱، ۳، ۴، ۵) آمده است. نگارنده از نسخه محفوظ در کتابخانه شخصی میرزا سید یحیی مدرس با رمز «شخ» به عنوان نسخه اساس برای آوردن شواهد مثال بهره جسته است. وی قالب قطعه را بیشتر از آنکه برای پند و اندرز به کار برد برای سرودن «ماده تاریخ» (۳۲ مورد) انتخاب کرده و با این کار به غنای شعر خویش افزوده است.

جدول زیر بیانگر این ادعاست:

ماده تاریخ و موضوعات آن در قطعات دیوان فدایی یزدی	تعداد	درصد در قالب قطعه
---	-------	-------------------

۱/۱۳	۱	فرزند شاعر	ولادت
۴/۵۴	۴	فرزند شاعران دوستان شاعر	
۱/۱۳	۱	فرزند حکما	
۱/۱۳	۱	شخص ناشناس	
۱/۱۳	۱	ساخت بنا	
۱/۱۳	۱	تألیف کتاب	
۱/۱۳	۱	ذاکری	
۲/۲۶	۲	پدر	ارتحال اشخاص
۱/۱۳	۱	فرزند	
۳/۳۹	۳	شعرا	
۵/۶۵	۵	علما	
۲/۲۶	۲	وزرا و حکما	
۳/۳۹	۳	معاریف	
۴/۵۴	۴	تاجران	
۲/۲۶	۲	متفرقه	

فدایی یزدی در قالب قطعه «ماده تاریخ» را برای بیان موضوعات متعدد انتخاب کرده است. نگارنده نخست برای هر موضوع شاهد مثال ذکر کرده و گزیده های دیگر در جدول به طور جداگانه نوشته است.

۲. تاریخ تولّد

وقتی خداوند به فدایی یزدی مولودی پسر عنایت فرمود بیت زیر را سرودکه عبارت «غره ماهی» در مصراع دوم آن ماده تاریخ تولد فرزند برابر با سال ۱۲۶۱ هجری قمری است.

خدایم یک پسر بخشید در وقت سحرگاهی به سلخ و ماه تاریخش نوشتم «غره ماهی»

(شخ: ۲۴۷)

سال برابر آن	ماده تاریخ	موضوع	بیت	شماره صفحه نسخه خطی
۱۲۵۹	«غنچه را»	فرزند ابوالقاسم مسگر متخلص به «حبيب» صفا یزدی»	۶	۱۹۹
۱۲۵۹	«چشم حبيب روشن از دیدن پسر» «دختر نوا + سه = ۳»	فرزند ابوالقاسم مسگر متخلص به «حبيب» فرزند آقاخان متخلص به «نوا»	۵	۲۱۳
۱۲۶۴	«دمید نوگلی از نوز بوستان تمنا»	فرزند میرزا حسن متخلص به «تمنا»	۵	۱۹۸
۱۲۵۵	«ماه منظرى» + پای = ۱۳	فرزند آقا محمد حسین متخلص به «منظر»	۵	۱۹۹
۱۲۵۹			۸	۲۴۱

۱۲۶۲	«ای فرزند ابراهیم خان»	فرزند ابراهیم خان و نواده محمد تقی بافقی ولادت شخصی ناشناس	ولادت افراد خاص	۹	۲۲۹
۱۲۳۳	«ماه اندر برآمد آفتاب»		ج	۸	۲۰۲

ادامه ماده تاریخ‌ها با موضوع «ولادت» در قطعات فدایی یزدی

۲-۲. ساخت بنای عام المنفعه

فدایی یزدی به مناسبت احداث آب انباری به وسیله حاجی احمد محمد آبادی از خیرین یزد قطعه ای را سرود که در مصراع دوم بیت هشتم صفحه ۲۲۷ نسخه خطی با آوردن «عبارت» آب حیوان زین برکه گشت ریزان» و با کسر «سر قلم، یعنی ق برابر با ۱۰۰» از مصراع قبل، ماده تاریخ آیین بنا را در روستای محمد آباد ذکر کرده است» (شیر سلیمان، ۱۳۸۸: ۱۰۷) که برابر با سال ۱۲۶۰ هجری قمری است.

سر از قلم «فدایی» افکند پس به تاریخ بنوشت «آب حیوان زین برکه گشت ریزان» (شخ: ۲۲۷)

۲-۳. تالیف کتاب

فدایی یزدی به مناسبت اتمام تالیف «تذکره میکده» با آوردن جمله ی «بود رشک آتشکده» در مصراع چهارم قطعه دویستی، ماده تاریخ آن را به کار برده است که برابر با سال ۱۲۶۲ هجری قمری است.

به ترتیب منشور و منظوم یافت
به سالی که اتمام این مکیده
«فدایی» پی ضبط تاریخ آن
رقم زد: «بود رشک آتشکده»

(شخ: ۲۳۷)

۲-۴. ذاکری

فدایی یزدی برای ضبط سال ذاکری محمد مختارقطعه ای سروده که در مصراع دوم با آوردن واژه ی «پیغمبر» برابر با سال ۱۲۵۴ هجری قمری ماده تاریخ ذاکری او را رقم زده است.

وز پی ضبط سال ذاکریش   ثبت بر صفحه کرد «پیغمبر»

(شخ: ۲۱۲)

۲-۵. ارتحال اشخاص

فدایی در رثای پدرش سید محمدعلی، متخلص به «وامق» قطعه ای سروده که «در بیت آخر آن پس از کسر «ک=۲۰» از سر کلک در مصراع اول بیت پایانی و احتساب ارقام ابجدی «حیف از استاد سخن» ماده تاریخ در گذشت وی به دست می آید» (شیر سلیمان، ۱۳۸۸: ۴۵۱) که برابر با سال ۱۲۶۲ هجری قمری است.

بر طریق منشیان اول بیفکن سر ز کلک   پس به تاریخش رقم زن «حیف از استاد سخن»

(شخ: ۲۲۶)

همچنین به مناسبت در گذشت سه پسر نوجوانش به نام های باقر، حسن و احمد بر اثر بیماری و با قطعه ای سرود که مصراع آخر آن با عبارت «سه نوجوان پسر از محنت و با مُردند» به اضافه کلمه «آه» از مصراع اول ماده تاریخ فوت آنها را آورده است که برابر با ۱۲۶۲ هجری قمری است.

رقم زن از پی تاریخ فوت ایشان «آه»   سه نوجوان پسر از محنت و با مردند»

(شخ: ۲۰۸)

و موارد دیگر در جدول زیر:

سال برابر آن	ماده تاریخ	موضوع	شماره صفحه نسخه خطی		
۱۲۵۲	«کز قضایی حیف و افسوس»	آقا میرزا عبدالرحیم متخلص به «قضایی» ملقب به فردوسی یزد	فوت شعرا	۵	۲۱۷
۱۲۶۲	«آه از جهان» «کرد جادر خبت الماوی طراز»	آقا عبدالوهاب متخلص به «طراز»		۷	۲۱۷
۱۲۶۲	«برحمت خدا رفت»	فوت سید محمد علی مدرّس متخلص به «وامق»		۲	۲۰۹
۱۲۶۳	«محسن خان شد از عالم» و کسر «سالی=۱»	محمد محسن خان فرزند محمدتقی خان حاکم یزد	فوت وزرا و حکما	۵	۲۲۱
۱۲۶۲	«حیف» + «رفت میرزا احمد از جهان به جنان»	میرزا احمد وزیر نامی یزد		۲	۲۲۴
۱۲۶۰	«آه حجت الاسلام رفت»	آقا محمد باقر رضوی	فوت علما	۱	۲۰۴
۱۲۶۱	«گل=۵۰» + «افسوس=۲۰۷» + «عالمی، کاملی ز دنیا رفت»	حاجی ابراهیم اصفهانی		۱	۲۰۶
۱۲۵۲		آیت الله میرزا سید سلیمان طباطبایی نائینی		۵	۲۳۲

۱۲۶۱	«داد! ارکان دین شکست اکنون» «با جد» «حیف رفت از این جهان ناگاه	میرزا سید حسین یکی از پیشوایان دین که هویت مشخصی ندارد.		۲	۲۲۹
۱۲۶۳	«بیرون» «آه» + «ز عالم پیشوای اهل دین رفت»			۲ ۳	۲۰۴
۱۲۵۶	«ز جهان» + «شد روان سوی جنان سید نصیر»	میرزا سید نصیر		۱ ۶	۲۱۴
۱۲۶۱	«بهشت جاودان بادا مقامش»	آقا احمد راد	فوت معاریف	۱	۲۱۸
۱۲۶۱	«حیف زین العابدین رفت از جهان سوی جنان» + «سالی=۱»	حاجی میرزا زین العابدین ثاقب کرمانی، برادرزاده محمدتقی کرمانی		۲ ۷	۲۲۲
۱۲۸۱	«ناگهان شد از جهان سوی بهشت» «ناگهان حاجی	حاجی ابراهیم دو ماده تاریخ برای یک نفر		۷	۲۰۶
۱۲۸۱	ابراهیم جا در جنت المأوی نمود	حاجی ابراهیم	فوت تجار معروف	۲	۲۱۱

۱۲۵۹	«جاجی ابراهیم شد از عرصه عالم برون» و کسر «صحّ»	تاجر دیگری به همین نام (جاجی ابراهیم)	۱	۲۲۸
۱۲۶۱	«حیف محمدرضا»	محمدرضا پدر میرزا حسن تمنا	۰	۲۴۷
۱۲	«در جنان هاجر الهی باد با هاجر قرین» «بجنان» + «مکان»	مادر اسماعیل ابراهیم	۱ ۵	۲۲۵
۱۲۵۶	دهاد خدایش بسایه طوبی»	دختر حاج ملا اسماعیل خدایی معروف به به سید بطحا	۴ ۱ ۴	۱۹۸

۶-۲. قالب رباعی

در دیوان فدایی یزدی ۵۰۰ رباعی (۱۰۰۰ بیت) وجود دارد که در چهار نسخه خطی (مر، شیخ، وزا، ۱، ۲) آمده است. شاعر در اکثر رباعیات به مبارزه با جهل، بی خردی و زهد ریایی پرداخته اما محتوای اصلی آنها عشق است. برای بیان شاهد مثال برای قالب رباعی از نسخه خطی محفوظ در کتابخانه آیت الله مرعشی قم بارمز «مر»

انتخاب شده است. در قالب رباعی به اندک ماده تاریخ‌هایی مواجه می‌شویم که اکثرا موضوع آن تکرار همان موضوعاتی است که در قطعات مشاهده می‌کنیم. در جدول زیر نمونه‌های آن ذکر شده است.

سال برابر آن	ماده تاریخ	موضوع	شماره صفحه نسخه خطی
۱۲۶۱	«ساغر»	ولادت میرزا سید محمد متخلص به «سحاب اصفهانی»	۴۸۱
۱۲۶۰	«شود از چهار شیدا موجود» (شیدا)	آغاز شاعری سید محمد علی مدرسی متخلص به «شهلا یزدی»	۴۶۹
۱۲۵۷	«وامق ز جهان رفت بگلزار»	فوت سید محمد علی مدرّس متخلص به «وامق» پدر فدایی	۵۱۱
۱۲۶۴	«جان»	فوت محمد جعفری فرزند محمد امین	۴۵۶
۱۲۵۸	«جان» + «حیف جعفر از دنیا رفت» «هَوَ ذَاقَ مَوْتَا»	وقاری شاعر یزدی فوت جراحی به نام کریم	۴۶۶

۳. نتیجه گیری

گذشتگان ما برای اینکه بتوانند سال‌های حوادث را با رنج کمتر به خاطر بسپارند از شماره‌های حروف ابجد بهره برده و وقایع را در قالب یک کلمه، مصراع، جمله یا ترکیب عدد و حروف بیان کرده‌اند و آن را ماده تاریخ نام نهاده‌اند که در این میان ماده تاریخ‌های منظوم ارزشی دوگانه دارند که علاوه بر ارزش هنری، ارزش تاریخی نیز دارند. عمده شیوه فن تاریخ‌سازی در میان شاعران قرن پنجم که کهن‌ترین آن در دیوان مسعود سعد سلمان مشاهده شده است. ای فن در دوره صفویه به اوج خود رسیده است. ماده تاریخ از صنعت‌های شعری است و مطمئن‌ترین راه شناخت یک حادثه است زیرا در ماده تاریخ تغییر راه ندارد. در این میان میرزا سید یحیی مدرّس متخلص به فدایی یزدی از شخصیت‌های علمی و

ادبی دوره قاجار در دیوان ارزشمند خود قالب قطعه و رباعی را برای هنرمندی خود در این زمینه به کار گرفته است. وی در مجموع در قالب قطعه ۳۰ در قالب رباعی ۵ ماده تاریخ به کار برده است. موضوعات تاریخواژه‌های فدایی یزدی: تاریخ تولد، بنا، تألیف، ذاکری و فوت که بیشترین آنها متعلق به فوت و کمترین، تاریخ بنا و ذاکری است. موضوعات اکثراً تکراری است. گاه برای یک موضوع در مورد یک شخص ماده تاریخ را به دوگونه ذکر کرده است. نمونه آن تاریخ تولد فرزند ذکور ابوالقاسم مسگر متخلص به «حبیب» با عبارت «چشم حبیب روشن از دیدن پسر» در صفحه ۲۱۳ نسخه خطی و در جای دیگر با عبارت «غنچه را» در صفحه ۱۹۹ نسخه خطی برابر با سال ۱۲۵۹ هجری قمری. گاه به تفاوت سال ماده تاریخ در یک موضوع مثل تاریخ فوت پدرش وامق مواجه می‌شویم.

در پاره ای موارد به ماده تاریخ تولدی روبرو می‌شویم که مخاطب ناشناس است. نمونه آن در صفحه ۲۰۲ نسخه خطی با عبارت «ماه اندر برآمد آفتاب» برابر با سال ۱۲۳۳ هجری قمری. وی در اکثر موارد یک مصراع را برای بیان ماده تاریخ انتخاب کرده است و در پاره‌ای موارد از ترکیب و گاه از یک عدد باضافه یک ترکیب ماده تاریخ ساخته مثل تاریخ تولد دختر میرزا آقاخان متخلص به «نوا» در صفحه ۱۹۸ نسخه خطی در ترکیب «دختر نوا» + (سه=۳) برابر با سال ۱۲۶۴ هجری قمری. وی در دو مورد از کلمه برای سرایش ماده تاریخ استفاده کرده واژه «پیغمبر» برابر ۱۲۵۴ برای ضبط سال ذاکری محمد مختار و دیگر واژه «ساغر» برابر با ۱۲۶۱ برای ضبط ولادت سحاب اصفهانی. فدایی یزدی در سرودن ماده تاریخ به همه اقشار اعم از شاعر، عالم، تاجر و غیره نظر داشته و در این میان بعضی از آنها مخصوصاً تجار فقط افراد سرشناس روزگار خویش بوده‌اند که از نظر تاریخی اهمیت دیگری ندارد.

منابع

- انوری، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۷، تهران: سخن، ص ۶۵۱۰.
- بستانی، بَطْرُس (۱۸۷۶)، دایرة المعارف بستانی، ج ۱، بیروت، ص ۱۹۸.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۵۱)، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم به تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵۲.
- حسینی، سید احمد (۱۳۶۷)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۵، قم: چاپخانه خیام، ص ۳۴۲.

- دادبه، اصغر (۱۳۹۴)، «ادبیات ایران در عصر صفویان» تاریخ جامع ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۶، ص ۵۹. (مقاله)
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرست نسخه‌های خطی (فنخا)، ج ۱۵، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌های ملی جمهوری اسلامی ایران، ص ۶۵۸.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، ج ۱۲، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ص ۱۷۵۹۱.
- شریفی، محمد (۱۳۸۷)، فرهنگ ادبیات فارسی، ج ۱۲، تهران: معین، ص ۱۲۵۰.
- شیرسلیمیان، علی اکبر (۱۳۸۸)، تاریخ‌خواژه‌های یزد، یزد: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد، صص ۴۵۱ و ۱۰۷.
- شیروانی، محمد (۱۳۵۰)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیر یزد، تهران: انجمن آثار ملی، ص ۱۷۵۰.
- غلامرضایی، محمد (۱۳۹۴)، روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی، چ سوم، تهران: زوار، ص ۲۰-۲۲.
- فتوحی رود معجنی، محمود (۱۳۸۵)، بلاغت تصویر، تهران: سخن، ص ۲۲.
- فراهی، ابونصر (۱۴۰۲ ق)، نصاب الصبیان، تهران: انتشارات مجمع علمی اسلامی، ص ۱۵۷.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۷۸)، و دیگران، دایره المعارف فارسی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۵.
- متّانی، مسعود (۱۳۸۵)، بررسی ماده تاریخ در ادب فارسی (قرن نهم تا سیزدهم)، صص ۳۸-۳۷. (پایان نامه)
- میرصادقی، میمنت (۱۳۷۳)، واژه‌نامه هنر شاعری، تهران: کتاب ممتاز، ص ۲۲۷.
- نخجوانی، حسین (۱۳۴۳)، مؤادالتواریخ، تهران: انتشارات ادبیه، ص (ص-ط).

References

Anuri, Hassan (۱۳۸۱), Farhang Bozor Sokhn, Volume ۷, Tehran: Sokhn, p. ۶۵۱۰.

- Bostani, Botrus (۱۸۷۶), Bostani Encyclopedia, vol. ۱, Beirut, p. ۱۹۸.
- Biruni, Aburihan (۱۳۵۱), Al-Tafhim Lavail Sanaa al-Tanjim edited by Jalaluddin Homai, Tehran: Tehran University Press, p. ۵۲.
- Hosseini, Seyyed Ahmad (۱۳۶۷), list of manuscripts of Ayatollah Murashi Najafi Public Library, vol. ۱۵, Qom: Khayyam Printing House, p. ۳۴۲.
- Dadba, Asghar (۲۰۱۴), "Literature of Iran in the Safavid Era", comprehensive history of Iran, under the supervision of Kazem Mousavi Bejnordi, Islamic Encyclopedia Center, vol. ۱۶, p. ۵۹. (Article)
- Draiti, Mustafa (۲۰۱۱), list of manuscripts (Fankha), vol. ۱۵, Tehran: Organization of National Records and Libraries of the Islamic Republic of Iran, p. ۶۵۸.
- Dekhoda, Ali Akbar (۱۳۷۳), Dictionary, vol. ۱۲, Tehran: Tehran University Publishing and Printing Institute, p. ۱۷۵۹۱.
- Sharifi, Mohammad (۱۳۸۷), Dictionary of Persian Literature, vol. ۱۲, Tehran: Moin, p. ۱۲۵۰.
- Shirsalimian, Ali Akbar (۱۳۸۸), History of Yazd, Yazd: General Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Yazd Province, pp. ۱۰۷ and ۴۵۱.
- Shirvani, Mohammad (۱۳۵۰), list of manuscripts of the ministerial library of Yazd, Tehran: National Antiquities Association, p. ۱۷۵۰.
- Gholamrezaei, Mohammad (۲۰۱۴), research method and recognition of literary references, third chapter, Tehran: Zovar, pp. ۲۰-۲۲.
- Fatuhi Roud Mojni, Mahmoud (۲۰۰۶), The Rhetoric of Image, Tehran: Sokhn, p. ۲۲.
- Farahi, Abu Nasr (۱۴۰۲ AH), Nisab al-Sabian, Tehran: Islamic Scientific Council Publications, p. ۱۵۷.
- Musaheb, Gholamhossein (۱۳۷۸), and others, Persian Encyclopedia, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, p. ۵.
- Mannani, Masoud (۲۰۰۶), review of the subject of history in Persian literature (ninth to thirteenth century), pp. ۳۸-۳۷. (dissertation)
- Mirsadeghi, Mayment (۱۳۷۳), Dictionary of poetic art, Tehran: Kitab Mumtaz, p. ۲۲۷.

Nakhjavani, Hossein (۱۳۴۳), Moadald al-Tavarikh, Tehran: Adabieh Publications, p.

The subject of history in Qat'es and Robaeis of Mirza Seyyed Yahya Modarres, devoted to Fadaei Yazdi

Fateme Chashnigir^۱

^۱- Ph.D. Student, Faculty of Literature and Humanities, Yazd Branch, Islamic Azad
University,

Azizollah Tavakoli Kafiabad

^۲- Assistant Professor, Faculty of Literature and Humanities, Yazd Branch, Islamic Azad
University

Mahmoud Sadeghzade

^۳- Associate Professor, Faculty of Literature and Humanities, Yazd Branch, Islamic Azad
University

Abstract

Paying attention to the alphabet letters for the arrangement of the date material and syntactical calculations has been considered and used since a long time. Using the alphabet letters to reflect the material of history requires special artistry and mastery. One of the poets with good taste who has commented on it in his valuable divan is Mirza Sayyed Yahya Madras, devoted to Fadaei Yazdi (۱۲۸۲ AH), one of the poets of the return period. The purpose of writing this article is to get familiar with the history of the subject of history, then to calculate it in two formats of pieces and quatrains by citing examples of it in the Fadaei Yazdi's Diwan. This research was done analytically and with library tools, and the scope of its study was in the form of Qat'e of an authentic manuscript in the handwriting of the poet in the personal library of Seyed Yahya Modaresi Vamegh, and in the form of Robaei from an authentic manuscript in the library of Ayatollah Marashi. Fadaei Yazdi, in his poem history words, mentioned the history in meaningful sentences and words, and used it to express

issues such as birth, construction, book authoring, memory, and death of people. The death of people, especially the death of scholars and after that the birth of people has a high frequency. Out of a total of ۸۸ pieces, in ۳۲ pieces, he considered bringing the material of history, and its use in the form of quatrains is small.

Keywords: Fadaei Yazdi, piece, quartet, history material, Abjad letters